

De maalschap van het Gortelsche Bos

MARTIJN HORST

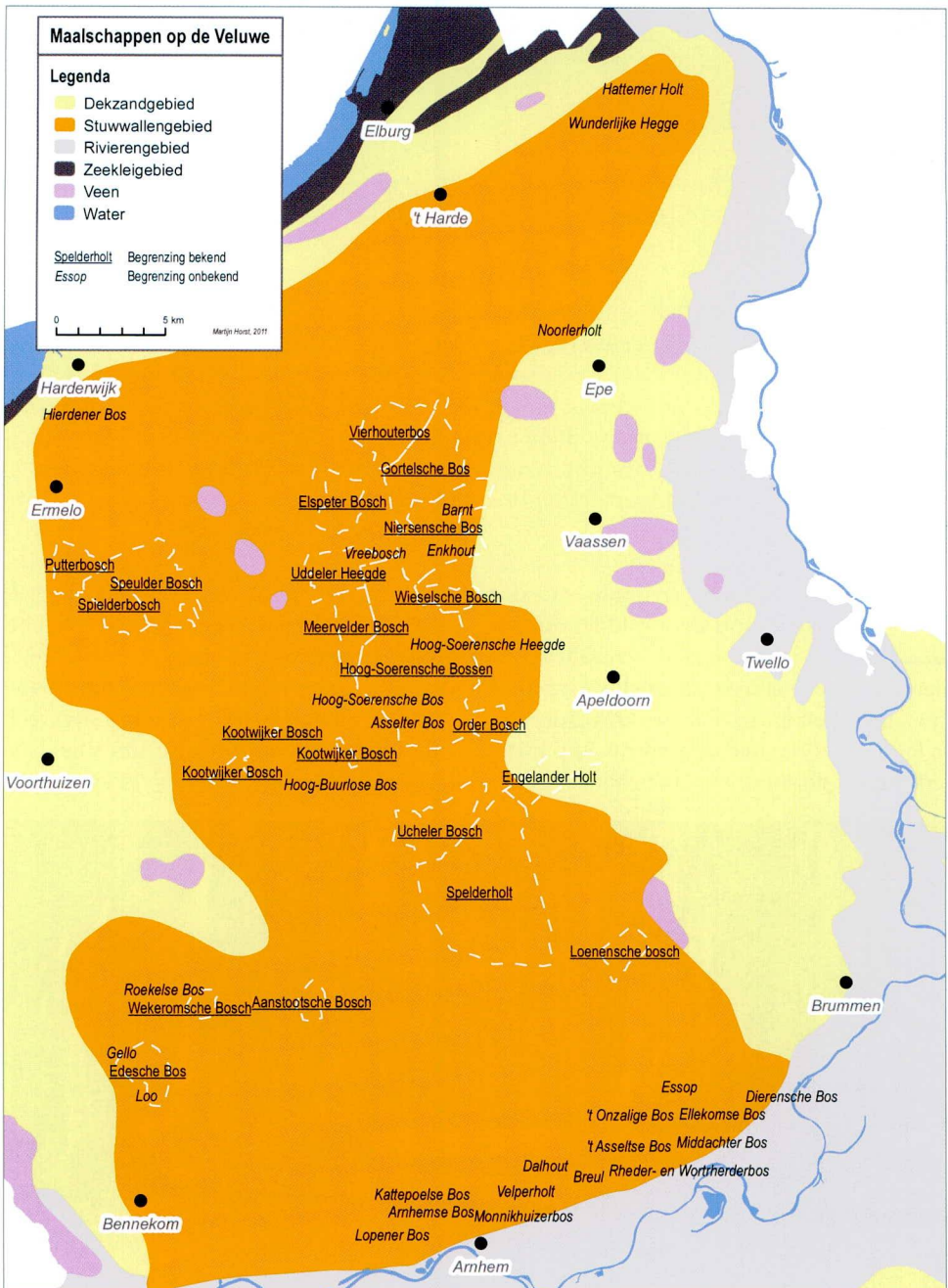
Vanaf het begin van de 20e eeuw worden de meeste Veluwe bossen beheerd door organisaties als Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en Het Geldersch Landschap. Hoe anders was dat nog maar 150 jaar geleden. De grote terreinbeherende organisaties bestonden nog niet en de Veluwe was een grote heidevlakte met hier en daar forse stukken bos. Deze bossen groeiden niet willekeurig, want ze werden beheerd door groepen aandeelhouders die verenigd waren in maalschappen. Hun geschiedenis is het onderwerp van dit artikel, waarin het Gortelsche Bos centraal staat.*

Een maalschap was een organisatie die toegankelijk was door middel van een aandelensysteem en daarmee was een maalschap een gemeenschappelijk, ongedeeld eigendom. Een maalschap werkte op dezelfde manier als een markengenootschap met als verschil dat de aandelen van een maalschap

vrij verhandelbaar waren. Nog langer geleden was het aandeel gebonden aan het bezit van een boerderij of hoeve. Eenieder die een aandeel in bezit had, werd een maalman genoemd en had op basis daarvan stemrecht in de aanstelling van het bestuur en het beheer van de maalschap. Eén of twee keer per jaar

SDe beuken van de maalschap zijn tegenwoordig hun periodieke kap van tachtig jaar voorbij gegroeid en volwassen bomen geworden. Door de schaduwdruk van de beuken en de slecht verteerbare humus is ondergroei niet mogelijk. Wat als relict overblijft is een monotoon en gelijkjarig beukenbos dat tegen de maximale ouderdom aanloopt. In het huidige bosbeheer is dood hout, zowel staand als liggend, een onderdeel van de ecologische doelstelling. Historisch gezien heeft in de maalschap nooit dood hout gestaan, omdat al het hout voor gebruik bestemd was.

De 47 bekende Veluwe maalschappen blijken zonder uitzondering op het hoogste gedeelte van de stuwwallen te liggen. De kaart is samengesteld uit gegevens van Slichthorst 1648, Sloet 1859, Martens van Sevenhoven 1925, Zuiderveen Borgesius 1973 en De Rijk 1990a. Opvallend is het kleine aantal maalschappen op de noordelijke stuwwal.

ontvingen de maalmannen naar rato van het aantal aandelen een gedeelte van de houtopbrengst. Een aandeel moet dus niet worden gezien als een geografische eenheid binnen het grondgebied, maar als een gedeelte van de jaarlijkse opbrengsten van het grondgebruik.¹ Toch kan het begrip 'maalschap' ook geografisch gebruikt worden. Want niet alleen de organisatie werd met de term 'maalschap' aangeduid, maar ook het fysieke grondgebied dat bestuurd en beheerd werd. Het grondgebied bestond namelijk niet alleen uit het (malen)bos (het opgaande loofhout) en de 'hegenen' (waar eikenhakhout groeide), maar ook uit het immenveld, waar bijenkasten stonden, en heidevelden. In sommige gevallen had een maalschap zelfs stuifzanden in beheer.

VERSPREIDING VAN MAALSCHAPPEN

In totaal zijn er minstens 47 van deze maalschappen op de Veluwe geweest.² Opvallend aan de verspreiding van de Veluwse maalschappen is dat ongeveer de helft van de maalschappen centraal op de Veluwe voorkomt, grofweg tussen Apeldoorn en Putten. Een andere cluster van maalschappen, ongeveer een kwart, bevond zich op de Veluwezoom. Daarnaast was er nog een kleine cluster met maalschappen bij Ede. De Noord-Veluwe is als regio onderbedeeld met slechts drie bekende maalschappen. Een reden daarvoor kan zijn dat de bodem op deze plaats minder leem bevat en daardoor minder vruchtbaar is. In verreweg de meeste gevallen zijn de oorspronkelijke grenzen van de maalschappen niet meer aan te wijzen. Wanneer nog opgaande bossen aanwezig zijn, is daar iets over te zeggen, maar dit geeft niet in alle gevallen duidelijkheid over de grenzen van de maalschap, omdat binnen een maalschap ook hakhout, heide en stuifzand voorkwam.

ONTSTAAN EN OPHEFFING

Het ontstaan van de maalschappen op de Veluwe is een onderwerp waar, ondanks 150 jaar onderzoek, nog geen harde uitspraken over kunnen worden gedaan.³ Het ontbre-

ken van schriftelijke bronnen uit de tijd waarin de basis voor de maalschappen is gelegd, de vroege middeleeuwen, is daar de oorzaak van. In de 13e eeuw komen de eerste schriftelijke bronnen voor en vanaf de 15e eeuw worden de maalschappen steeds vaker vermeld.⁴ Uit deze periode zijn ook de eerste malenboeken overgeleverd, waarin de administratie en de notulen van de vergaderingen werden opgeschreven. De eerste malenboeken zijn van het Arnhemmerbos uit 1405, het Putterholt in 1448, het Ugchelse Bos in 1458, het Rhedense en Worthredense Bos uit 1474, het Soerensche Bos uit 1484 en het Rheder- en Monnikhuizer Bos aan het einde van de 15e eeuw.⁵ Rond 1900 verdwenen de laatste maalschappen. Dit kwam hoofdzakelijk door dalende houtprijzen en het niet – of te laat – doorvoeren van nieuwe bosbouwtechnieken.⁶ Parallel daaraan werd de eeuwenoude rechtsvorm van de maalschappen onder druk gezet door het van kracht worden van de Markewet in 1886. Volgens deze wet kon één aandeelhouder eisen dat het gemeenschappelijke eigendom onder de aandeelhouders werd verdeeld. Na een flinke lobby was het voor de maalschappen mogelijk om het gemeenschappelijke bezit om te zetten in een naamloze vennootschap.⁷ Maar voor veel maalschappen was dit een stap te ver: zij verkochten al hun aandelen aan één eigenaar, waardoor de gronden óf particulier bezit werden of in het bezit kwamen van één van de opkomende terreinbeherende organisaties.

BODEM, GRONDGEBRUIK EN ORGANISATIE BINNEN DE MAALSCHAP VAN HET GORTELSCHE BOS

In het Gortelsche Bos, ten westen van Vaassen bij het enkendorp Gortel, zijn herinneringen aan de voormalige maalschap na meer dan honderd jaar nog steeds zichtbaar. Zo is de entree aan de Lankertsweg bij de Vierhousterweg nog steeds gemarkeerd door een laan van grote, oude beukenbomen. Het boshuis, waar de boswachter woonde en de maalschap vergaderde, staat er ook nog. Daarnaast blijken bospaden aan de noordkant eeuwenoude

§ Dit bospad langs de Grevelt is de eeuwenoude grens tussen de maalschap en het heideveld van de buurschap Gortel. Het beschermde het bos tegen heidebrand. De ruimtelijke scheiding tussen bos en heide is nog steeds aanwezig.

grenzen te zijn die door de maalschap traas werden genoemd. Deze grenzen, een strook grond, werden kaal gehouden, zodat ze bescherming boden tegen heidebranden. Aan de oostzijde had de maalschap tevens boswallen als grensmarkering. Veel van deze wallen liggen er nog steeds. De afzetting van het zuidelijke deel met grenspalen en doelen – kunstmatige heuveltjes – is al jarenlang verdwenen. De relictten die echter het meest tot de verbeelding spreken, zijn toch wel de vele hectares oude opgaande loofbossen met de dansende beuken en het doorgeschoten eikenhakhout.

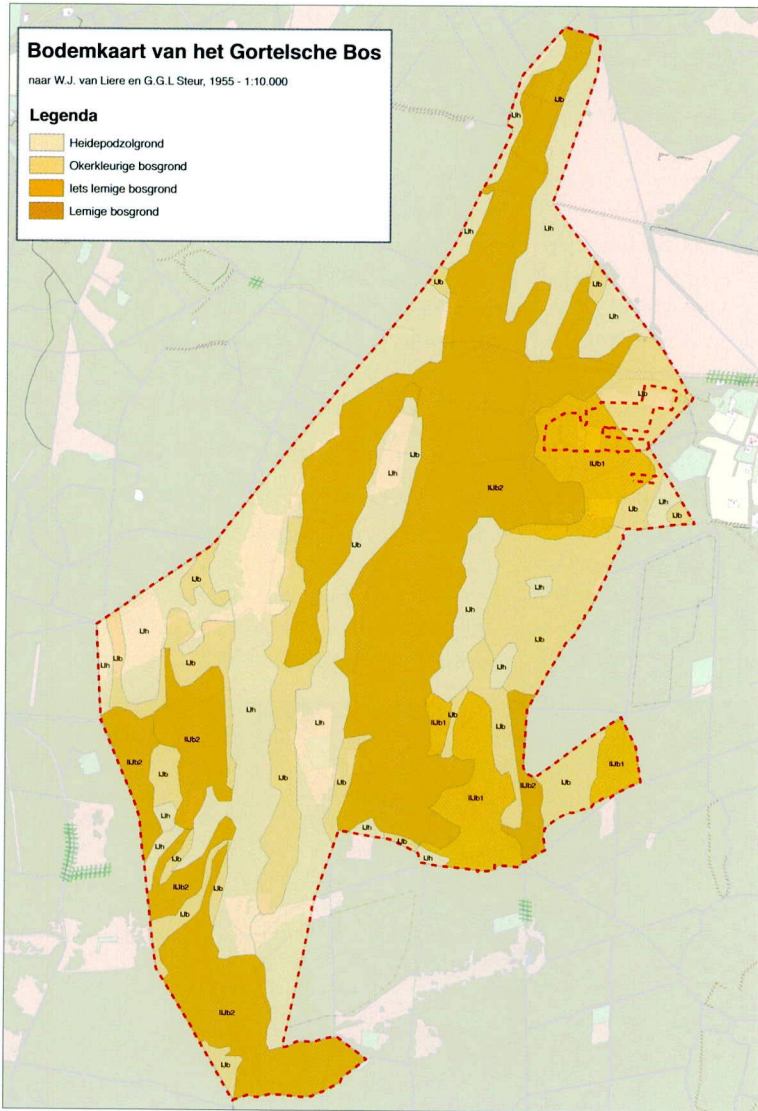
Bodem

Het voormalig grondgebied van de maalschap van het Gortelsche Bos ligt, net als alle andere Veluwe maalschappen, bovenop de stuwwal van het Veluwemassief. Binnen de hoge stuwwal wisselen witte, voedselarme en bruine, iets voedselrijkere zanden elkaar af. Doordat het Gortelsche Bos in een overgangsgebied van de stuwwal ligt wisselen de witte en bruine zanden elkaar af, in bredere en smallere banen in de lengterichting van de stuwwal.⁸ De bodemkundige onderverdeling in bruine en witte zanden had zijn reflectie op de latere

§ In het Grevelt staan nog oude eikenhakhoutstoven, die later op enen zijn gezet en doorgeschoten zijn naar volwassen eikenbomen. Er is geprobeerd om de eiken opnieuw af te zetten, maar ze blijken te oud te zijn om weer uit te lopen.

Op deze gedigitaliseerde bodemkaart (1:10.000) van de Stichting voor Bodemkartering uit 1955, door W.J. van Liere en G.G.L. Steur, komt het langgerekte noord-zuid patroon goed naar voren. In de legenda heeft de meest vruchtbare grond de donkerste kleur. De oppervlakte van de lemige gronden bedraagt 463,5 hectare (IJb1 en 2) en van de overige gronden 471 hectare (IJh en IJb).

vegetatie- en bewoningsgeschiedenis van het gebied. De bruine zanden konden door hun vruchtbaarheid de vegetatie beter later groeien dan de witte zanden en bovendien sneller regenereren. De maalschap was hiermee bekend – hoewel de termen witte en bruine zanden nog niet bestonden – en het opgaande loofhout stond dan ook zonder uitzondering op deze bruine zanden. Bij de verkooponderhandelingen in 1906 werd 401 ha onder de ‘slechte grond’ gerekend, waar hakhout, strui-

ken en wat slechte dennen opstonden, en 536 ha onder ‘goede oude grond’.⁹

Grondgebruik

De maalschap van het Gortelsche Bos bestond in 1832 niet alleen uit opgaande beuken- en eikenbomen, zoals vaak wordt gedacht, maar kende een grote variatie in grondgebruik, met eikenhakhout, opgaand loofhout, heide, akkers en later ook opgaand naaldhout. Wat voor de begrenzing geldt, geldt ook voor het

grondgebruik: door het ontbreken van oude kaarten is het problematisch om inzicht te krijgen in het grondgebruik binnen de maalschap vóór 1832. Om meer over de maalschap te weten te komen, is in het Koninklijk Huisarchief gezocht, omdat het Gortelsche Bos tegenwoordig onderdeel is van Kroondomein Het Loo. Daar worden onder andere het rekeningenboek van de maalschap over de periode 1749-1906, de saldi van 1763-1905 en het notulenboek van de bestuurs- en aandeelhoudersvergaderingen uit 1885-1906 bewaard.¹⁰ Het oudst bekende malenboek uit 1618 is niet teruggevonden, maar deze reglementen zijn dankzij een transcriptie uit 1911 overgeleverd.¹¹ Uit het rekeningenboek uit 1749-1906 blijkt dat het grootste deel van het maalschap bestond uit percelen hakhout, opgaand loofhout en heide, maar de oppervlakte die deze in de loop van de eeuwen innamen wordt niet duidelijk.¹² Met de eerste kadasterkaart uit 1832

en een oppervlakteverdeling uit 1906 is de ontwikkeling van het grondgebruik in de 19e eeuw in grote lijnen inzichtelijk te maken.¹³ De totale oppervlakte van bos bleef nagenoeg gelijk (521 ha versus 557 ha), maar het opgaand loofhout nam met 107 ha af en het hakhout werd met 143 ha uitgebreid. Veel heide werd in deze periode ontgonnen: de oppervlakte nam af van 369 naar 100 hectare en had nog slechts een aandeel van 10,5 procent. Evenwijdig hieraan nam het naaldhout, met grove den, toe van 2,4 hectare in 1832 naar 280 hectare in 1906 en nam toen al 30 procent van het oppervlak in.

Organisatie in de periode 1608-1906

Uit de archieven is op te maken dat de maalschap in de loop der eeuwen vervreemde van het echte bos. Stond in 1618 nog de verdeling van het geogste hout voorop, in 1885 werd alleen nog gesproken in termen van kapi-

De grote golf van dennenaanplant tussen 1875 en 1882 komt tot uiting op deze Bonnekaart (nummer 373) uit 1890. Had de Bonnekaart in 1872 nog maar enkele hectares met grove den, de Bonnekaart uit 1890 heeft een veelvoud daarvan. Vooral de open plekken in het bos, de zogenaamde laren, en de randen van de heide zijn bebost met grove den.

De entree van de maalschap was aan de Lankertsweg bij de Vierhousterweg. De maalschap had langs de weg een beukenlaan aangeplant met een lengte van 250 meter. Oorspronkelijk waren beide kanten van de weg beplant, maar tegenwoordig houdt alleen de westelijke kant zich staande. Van de beuken aan de oostelijke kant zijn er nog slechts enkele over. De laan loopt door tot aan de wallen, die de daadwerkelijke entree van de maalschap markeren. Op de wallen staan twee beuken, van dezelfde leeftijd als de laanbeuken, die de entree compleet maken.

taal, dividend en aandeelhouders.¹⁴ Dat kwam door het steeds groter wordende aantal investeerders in de maalschap; goeude burgers die niet uit de omgeving kwamen maar mee wilden delen in het jaarlijks uitgekeerde dividend. De opmars van deze 'uitheemsen' begon waarschijnlijk in de eerste helft van de 17e eeuw. In slechts twintig jaar tijd – tussen 1624 en 1644 – groeide het aantal uitheemse maalmannen van 7 naar 23. De buurschap Gortel had daardoor steeds minder invloed in het Gortelsche Bos.¹⁵ Het aantal maalmannen liep door de eeuwen heen terug. Waren er

tussen 1660 en 1664 nog gemiddeld 55 maalmannen, twee eeuwen later was dat aantal gedaald tot 31. Deze maalmannen waren inmiddels allemaal 'van buiten'.¹⁶ Niet alleen de organisatie, maar ook het beheer maakte in de periode tussen 1749 en 1906 een ontwikkeling door, waarbij kapitaal voorop stond. Alle ingrepen wezen erop dat de maalschap rendabeler moest worden. Niet alleen door eikenhakhout en naaldhout aan te planten, maar ook door eigen aandelen op te kopen. Tussen 1749 en 1798 breidde de maalschap het eigen aandelenbezit uit tot meer dan negen aandelen.

Een gevolg daarvan was dat de kas langzaam groeide en dividend uitgekeerd kon worden.¹⁷ In 1870 stapte de maalschap volledig over op dividend en was de binding tussen de maalmannen en het bos voorgoed verdwenen.¹⁸ Dit leidde ertoe dat de inwoners van Gortel aan het einde van de 19e eeuw geen rechten meer hadden in het bos. Het bos was afgeschermd: alleen bij gratie van de maalschap hadden de inwoners recht op producten uit het bos of betaalde arbeid in het bos. Waarom de bewoners hun aandelen verkochten is niet geheel duidelijk, maar waarschijnlijk stegen de prijzen van de aandelen van de maalschap mee met de economische expansiegolf die tussen 1500 en 1650 in Nederland van kracht was. Het werd voor de boeren van Gortel steeds aantrekkelijker om hun aandeel te verkopen aan buitenstaanders. Eenmaal los van de buurschap waren de aandelen overgeleverd aan vraag en aanbod. Ze konden niet meer door de boeren van Gortel worden teruggekocht, omdat deze daar simpelweg de middelen niet voor hadden.

Einde van de maalschap

Aan het einde van de 19e eeuw daalden de inkomsten van de maalschap van het Gortelsche Bos steeds verder door de wegzakken van de houtprijzen.¹⁹ Daarnaast werd de opkomst van de aandeelhouders op de jaarlijkse vergadering geleidelijk minder: ze ontvingen hun dividend en er was geen reden om het bos te bezoeken. En ondanks dat een aandeel overerfbaar was, bleef jonge aanwas onder de aandeelhouders achterwege en nam de gemiddelde leeftijd toe. De jongere generatie stond niet meer te springen om lid te worden van een maalschap. De naamloze vennootschap kon op deze manier niet oneindig voortbestaan. Niet alleen de maalschap van het Gortelsche Bos verkeerde in deze toestand, ook de andere Veluwe maalschappen hadden het moeilijk.²⁰ Een evenwijdige ontwikkeling was de uitbreiding van Kroondomein Het Loo. Tussen 1901 en 1914 verdubbelde het koninklijk paar de omvang van hun landgoed door ruim 500 hectare woeste heidegrond aan te kopen. Deze

liet zij vervolgens voor een groot deel bebossen.²¹ De overname van de maalschap door koningin Wilhelmina startte op het moment dat G.E.H. Tutein Nolthenius, haar rentmeester en bosbouwkundige, aandelen begon op te kopen. In oktober 1906 had de koningin al 22 aandelen in haar bezit, waarbij soms 4000 gulden per aandeel werd betaald. Het was slechts een kwestie van tijd voordat zij alle aandelen in bezit zou krijgen. Op 28 november 1906 stemden de maalmannen in met een bod van 250.000 gulden voor het complete bezit.²² Daarmee viel het doek voor de maalschap van het Gortelsche Bos als één van de laatste maalschappen van de Veluwe.

CONCLUSIES

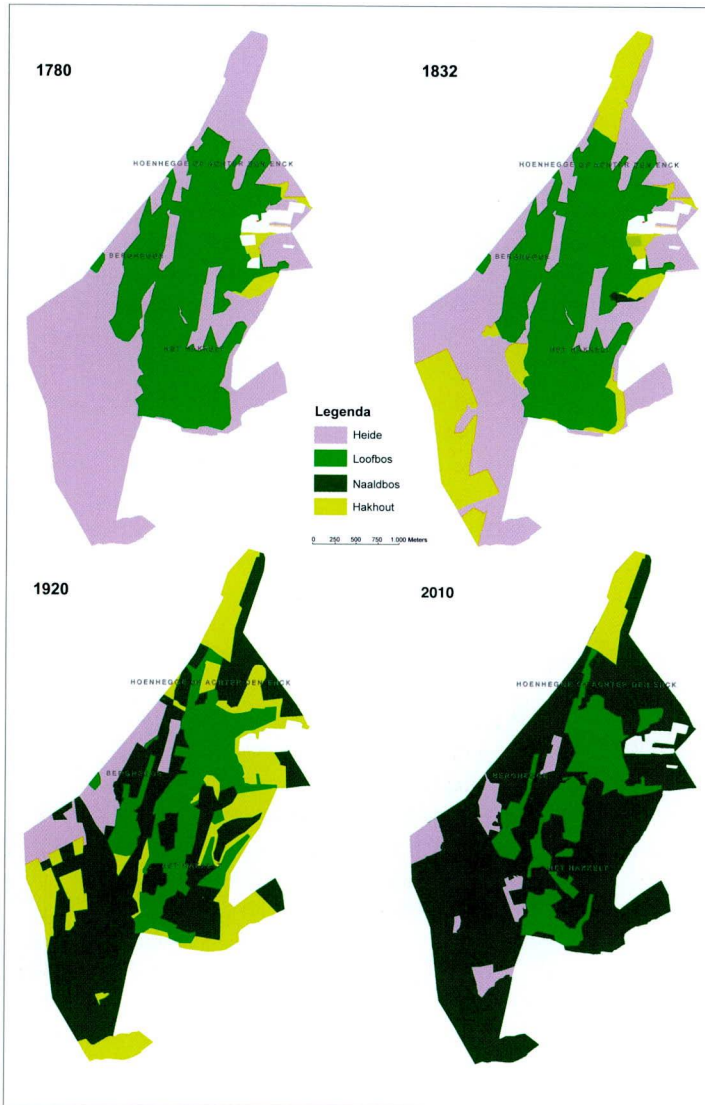
De relicten van de maalschappen bestaan vooral uit oude, tot de verbeelding sprekende beukenbossen met 'dansende bomen'. Dit levend erfgoed herinnert nog aan de eeuwenoude maalschappen op de Veluwe. Maar ook dit erfgoed is eindig: de beuken zijn bijna aan het einde van hun levenscyclus en zullen binnen enkele decennia verdwijnen.

De vraag voor de toekomst is dan ook of we het levend erfgoed in stand houden door opnieuw aan te planten en daarmee (gedeeltelijk) het bosbeheer van de maalschap weer overnemen of dat we de oude beukenbossen in laten storten en voorgoed laten verdwijnen. Wat dan nog rest zijn artikelen, zoals deze, waarin een glimp van de oude maalschappen kan worden opgevangen – zonder dat het oude landschap in stand wordt gehouden, waarin we tussen hectares kromme beuken en eikenhakhoutstoven kunnen wandelen en relict na relict kunnen ontdekken. Voor deze fysieke herinnering aan de maalschappen is het twee voor twaalf.

From sharing wood to share trading: the collective property of the Gortelsche Bos on the Northeast Veluwe between 1618 and 1907

It is a matter of time till the historical trees of the former collective forest properties of the Veluwe will have disappeared forever through

§ Oorspronkelijk stond het opgaande loofhout en hakhout op de bruine zanden en lag de heide op de witte zanden. Tussen 1784 tot 1881 werd een actief verjongings- en uitbreidingsbeleid van het eikenhakhout gevoerd en een gevolg daarvan was dat het opgaande loofhout en de heide afnamen. Vanaf 1800 kwam hier ook nog het inzaaien van naaldbout bij. Dit werd vooral aangelegd op de armere, witte zanden. Na 1900 begon het eikenhakhout steeds meer oppervlakte aan naaldbout te verliezen en uiteindelijk werd het naaldbout de dominante boomsoort. De kaart van de situatie in 1870 is een afdruk op basis van jaarrekeningen 1749-1832 en de kadastrale kaart 1832. De kaart 1832 is gemaakt op basis van de kadastrale kaart 1832. De kaart 1920 is gebaseerd op de opstandskaat van de Koninklijke Houtvesterij Gortel uit 1920. En de kaart 2010 ten slotte heeft de topografische kaart van 2008 en de relictenkaart uit 2010 als basis.

natural succession. They will vanish, just like the organisations that managed them for several hundreds of years. Not only would it be an ecological loss to the biodiversity of the Veluwe, but it would be a loss to the cultural heritage of the Veluwe as well. It is the living cultural heritage that tells the story of an institution that has been gone for more than a hundred years. This article aims to tell the story of the collective forest properties of the Veluwe with a detailed report of the collective property the Gortelsche

Bos, which nowadays is a part of the royal estate Kroondomein Het Loo.

NOTEN

* Het complete onderzoek van Martijn Horst naar het Gortelsche Bos is te lezen in het rapport Van hout delen naar aandelen dat te downloaden is op de website van de Rijksuniversiteit Groningen, www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekcentra/Landschapsgeschiedenis/Masterscripties?lang=nl.

1. Zie daarvoor onder andere De Meester, 1850; Sloet, 1859; De Laveleye, 1867; Zuiderveen Borgesius, 1973; Buis, 1985 en De Rijk, 1990a.
2. De lijst is samengesteld uit Slichtenhorst, 1648; Sloet, 1859; Martens van Sevenhoven, 1925; Zuiderveen Borgesius, 1973 en De Rijk, 1990a.
3. Tijdens een uitgebreid literatuuronderzoek zijn circa honderd publicaties over maalschappen verzameld. Zie daarvoor bijvoorbeeld Anoniem, 1844, 1853; De Meester, 1850; Van den Bergh, 1851; Noordewier, 1853; Haasloop Werner, 1855, 1856, 1863, 1864a, 1864b; Sloet, 1859; Colenbrander, 1866; Pleyte, 1879; Geer van Jutphaas en Pleyte, 1883, 1884; Van Meurs, 1883, 1884; Hartman Jz., 1889; Tutein Nolthenius, 1896; Löhns, 1896, 1897; Blink, 1897; Sloet, 1899.
4. Slicher van Bath, 1964, p. 55; Buis, 1985, p. 37.
5. Slicher van Bath, 1964, p. 6 en Buis 1985, p. 38, p. 43; beiden naar Sloet, 1911; zie ook Zuiderveen Borgesius, 1973.
6. In 1860 werd op het XVe *Nederlandsch Landhuiskundig Congres* in Amersfoort gemeld: *De minder gunstige toestand, waarin nog enkele groote bosschen verkeerden, werd door sommige leden toegeschreven aan [het] gemeenschappelijk bezit en aan [de] zeer weinig wetenschappelijke behandeling [...]*. Zie daarvoor Tjeenk Willink, 1860, p. 176.
7. Zie daarvoor onder andere Colenbrander, 1866; Pleyte, 1879; Geer van Jutphaas en Pleyte, 1883, 1884 en Van Meurs, 1883, 1884. Uiteindelijk maakte de minister van Binnenlandse Zaken een einde aan deze strijd door te stellen dat aandelen in een maalschap bezittingen zijn waar men zich elk moment van kan ontdoen, in tegenstelling markegronden, en daarom niet onder de Markewet zouden vallen. Blink, 1904, p. 478 behandelt deze stap en verwijst naar *Mem. v. Beantw. II, pag. 1*; Schoenmaker, 1949, pp. 7-10 geeft ook een uitgebreide versie van de invloed van de Markewet, maar heeft dit waarschijnlijk van Pleyte, 1879.
8. Stichting voor Bodemkartering 1982, p. 13; Berendsen, 2004, p. 159.
9. KHA G56, D9-10, inlegvel van oktober 1906.
10. KHA G56 D11 - Rekeningenboek - 1749-1906; KHA G56 D12 - Staat van saldi - 1763-1905; KHA G56 D09 - Notulenboek bestuur- en aandeelhoudersvergaderingen - 1885-1906.
11. Sloet, 1911, pp. 386-390.
12. KHA G56 D11 - Rekeningenboek - 1749-1906.
13. De Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel geeft in 1832 geen onderscheidt tussen opgaand loofhout en hakhout, enkele jaren later is dat wel gedaan (de OAT uit ongeveer 1835 in het SANOV) en deze twee gegevens zijn gekoppeld; KHA G56, D9-10, inlegvel van oktober 1906; zie voor een globale verdeling ook Lohnis, 1896-1897, p. 198.
14. Sloet, 1911, pp. 386-390; Staatscourant, 1 juli 1885.
15. SANOV, Oud-archief Hattem, inv.nr. 730a; SANOV, Oud-archief Hattem, inv.nr. 730g.
16. ANOV, Oud-archief Epe, inv.nrs. 59, 59a en 60; het Gelders Archief heeft de verpondingscohorten van 1648, 1753 (deel 1 en 2) en 1771 onder resp. inv.nr. 299, 312, 313 en 326 van archief GldA, 0008 Staten van Veluwe, 2.1.2.2.2.1.; Sloet, 1911, p. 385; KHA G56, D09, achterin.
17. KHA G56 D11 - Rekeningenboek - 1749-1906 en dan tussen de jaren 1749 en 1798; Snieder, 2009, SANOV 914, 2/13, 50v; SANOV 915, 4/6, 157r; SANOV 917, 5/9, 180r; SANOV 922, 1/3, 30r; SANOV 922, 1/3, 30v; SANOV 918, 3/9, 104v; SANOV 918, 4/9, 152v; SANOV 919, 4/7, 147v.
18. KHA G56, D11, 1870-1871.
19. KHA G56, D9-10, bestuursvergadering 2 oktober 1893, 36; KHA G56, D9-10, aandeelhoudersvergadering 20 juli 1893, 35; KHA G56, D9-10, aandeelhoudersvergadering 26 juli 1894, 38v.
20. Tjeenk Willink, 1860, p. 176.
21. Bleumink en Neefjes, 2010, pp. 80-81.
22. KHA G56, D9-10, bestuursvergadering 18 oktober 1906, 73-73v; KHA G56, D9-10, bestuursvergadering 15 november 1906, 74-74v; buitengewone aandeelhoudersvergadering 28 november 1906, 77; Anoniem, 'Binnenlandsch Nieuws', in: *Het nieuws van den dag; kleine courant*, 1 februari 1907, p. 5; Anoniem, 'Binnenland', *Nieuwe Tilbursche Courant*, 4 december 1906, p. 1; zie ook Anoniem, 'Binnenland', *Rotterdams Nieuwsblad*, 5 december 1906, p. 10; Anoniem, 'Uit den omtrek', in: *Amersfoortse Courant*, 9 maart 1907, p. 3.

LITERATUUR

- ANONIEM (1844). Regten van de maalschappen of marken onder Putten en Nykerk op het Helder-malenveld. In: *Regtsgeleerd bijblad: behorende tot de Nieuwe bijdragen voor regtsgeleerdheid en wetgeving*, volume 6. Amsterdam, pp. 67-72.
- ANONIEM (1853). Statistieke beschouwingen van den toestand der geringe plattelands bevolking op de Veluwe langs de Zuiderzee. In: *Tijdschrift Staathuishoudkunde en Statistiek* 9, Zwolle, pp. 288, 294, 296 (Gortelsche Bos).
- BERENDSEN, H.J.A. (2004). De vorming van het land; inleiding in de geologie en de geomorfologie. Assen.
- BERGH, L.P.C. VAN DEN (1851). Het Engelandersholt. In: *Gelderse Volksalmanak*, Arnhem, pp. 234-238.
- BLEUMINK, H. EN J. NEEFJES (2010). Kroondomein Het Loo. Utrecht.
- BLINK, H. (1897). Iets over de geschiedenis der bosschen in Nederland. In: *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij* nr. 9, Zwolle, pp. 90-97 en pp. 198-201.
- BLINK, H. (1904). Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland. Volume 2, Groningen, pp. 465-479 en pp. 501-503.
- BUIS, J. (1985). *Historia Forestis; Nederlandse boschgeschiedenis*, 2 delen. Wageningen/ Utrecht.
- COLENBRANDER, R.A.J. (1866). Is het regt in maalschappen of markgenootschappen en daarmee de gelijkstaande bosschen eene roerende of eene onroerende zaak, en welk registratierecht is op den verkoop van zoodanig recht verschuldigd? In: *Regt en wet: tijdschrift voor het notaris-ambt*, volume 18, pp. 500-514.
- GEER VAN JUTPHAAS, L. DE EN A.M. PLEYTE (1883). Moeten de Veluwsche bosschen ook worden begrepen in de wet tot bevordering van de verdeling der markgronden? In: *Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid XLVI*, 141 en de *Landbouw Courant*, Nr. 42.
- GEER VAN JUTPHAAS, L. DE EN A.M. PLEYTE (1884). Nog eens de Veluwsche bosschen en de wet tot bevordering der markverdeling. In: *Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid XLVII*, 33 en de *Landbouw Courant*, nr. 16, 18 en 20.
- HARTMAN JZ., H.G. (1889). Van de Veluwe en uit de Achterhoek in vroegere tijden. Verzamelde schetsen. Arnhem (Hoog-Soerensche bossen op pp. 31-36).
- MEURS, D. VAN EN J.H. KRUDOP (1883). De groote gemeenschappelijke Veluwsche bosschen kunnen niet geacht worden tot de 'marken' te behooren. In: *Landbouw Courant*, nr. 62, 64, 65.
- MEURS, D. VAN EN E.J. VITRINGA EN F.W.J. AYLVA VAN PALLANDT (1884). Bedenkingen tegen het verweerschrift van de heeren de Geer en Pleyte in zake de Veluwsche bosschen en tegen het daarin opgenomen advies van den heer L. Meijer. In: *Landbouw Courant*, nr. 24 en 25.
- HAASLOOP WERNER, H.G. (1855a). Het Gortelersbosch in de gemeente Epe. In: *Tijdschrift Staathuishoudkunde en Statistiek* 12. Zwolle, pp. 313-336.
- HAASLOOP WERNER, H.G. (1855b). Eene Geschiedkundige-statistische wandeling in de gemeente Putten op de Veluwe. In: *Tijdschrift Staathuishoudkunde en Statistiek* 12. Zwolle, pp. 65-86.
- HAASLOOP WERNER, H.G. (1863). Putter- en Sprielderbosch. In: *Geldersche Volksalmanak* 29, Arnhem, pp. 152-161.
- HAASLOOP WERNER, H.G. (1864a). Irmin-Lo; een historisch landschap; gemeente Ermelo. In: *Geldersche Volksalmanak* 29. Arnhem, pp. 41-63 (Speulderbos).
- HAASLOOP WERNER, H.G. (1864b). Vierhouten en het Vierholter Bosch. In: *Geldersche Volksalmanak* 29. Arnhem, pp. 117-126.
- HAASLOOP WERNER, H.G. (1856). Wandelingen en omzwervingen door de gemeente Epe. In: *Geldersche Volksalmanak* 22. Arnhem, pp. 206-215.
- LAVELEYE, E. DE (1867). Nota over de bosschen der Veluwe, medegedeeld door den heer J.H. Schrober-Zondermeer. In: LAVELEYE, E. DE, *De landbouwkunst in de Nederlanden, Noord-Nederland*. Gent, p. 133 en pp. 219-222.
- LÖHNIS, F.B. (1896 en 1897). Boschvennootschappen op de Veluwe. In: *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij* nr. 8, Zwolle, pp. 105-111 en nr. 9 Zwolle, pp. 193-201.
- MARTENS VAN SEVENHOVEN, A.H. (1924). De Geldersche Bosschen. In: *Gelre* 27, pp. 89-108.
- MARTENS VAN SEVENHOVEN, A.H. (1925). Geschied-

- kundige atlas van Nederland; Marken in Gelderland. Den Haag.
- MEESTER, G.A. DE (1850). Aanteekeningen omtrent een paar Veluwsche bosschen. In: I.A. NIJHOFF, Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, deel VII. Arnhem. pp. 294-319 (Over Putter-, Speulder- en Sprielderbosch).
  - NOORDEWIJER, M.J. (1853). Nederduitsche regtsoudheden. Utrecht. pp. 209-225 (Putterholt).
  - PLEYTE A.M. (1879). De rechtstoestand van marken in Nederland. Leiden.
  - RIJK, J.H. DE (1990). Vergeten Veluwe malebossen. In: Nederlands Bosbouw tijdschrift 62, 1990a, pp. 68-76.
  - SNIEDER, D. (2009). Uittreksels uit de "protocollen van bezwaar" van het ambt Epe (inclusief Oene en Vaassen) van voor 1811, g.pl. Via www.hattem.nl.
  - SCHOENMAKER, B.J. (1949). Geschiedenis van het Speulderbos. Wageningen.
  - SLICHER VAN BATH, B.H. (1964). Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen. In: A.A.G. Bijdragen 11. Wageningen, pp. 48-79.
  - SLICHTENHORST, A. VAN (1654). XIV Boeken van de Geldersche geschiedenissen. Arnhem.
  - SLOET, J.J.S. (1899). Het Speuldersbosch in het midden der zeventiende eeuw, een beschrijving door W.A. Wolffsen, anno 1646, den 10 Augustii. In: *Gelre* 2, pp. 383-407.
  - SLOET, J.J.S. (1911, 1913). Geldersche Markerechten; Oud Vaderlandsche Rechtsbronnen, 2 delen. Den Haag.
  - SLOET, L.A.J.W. (1859). Marken op de Veluwe. In: I.A. Nijhoff. Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde. Arnhem 1859, pp. 1-42, pp. 175-193, pp. 211-228 (waaronder het Hoog-Soerensche bos, de Soerensche Heeghe, het Astelter Bos, Voorst en Noord-Empe, de mark Tonden en de mark Voorstonden).
  - STICHTING VOOR DE BODEMKARTERING (1982). Bodemkaart van Nederland, 1:50.000; toelichting bij de kaartbladen 26 Oost Harderwijk en 27 West Heerde. Wageningen.
  - TJEENK WILLINK, W.E.J. (1860). Verslag van het verhandelde op het XVe Nederlandsch Landhuis- kundig Congres, gehouden te Amersfoort, den 19-23 Junij 1860. Zwolle.
  - TUTEIN NOLTHENIUS, G.E.H. (1896). Korte bijdrage tot de geschiedenis van het Hoog-Soerensche bosch. In: *Tijdschrift der Nederlandsche Heide- maatschappij*, nr. 8, Zwolle, vanaf p. 36.
  - ZUIDERVEEN BORGESUIS, J.J. (1973). Bijdrage tot de geschiedenis van de Veluwe Malebossen. Wageningen.
- ARCHIEVEN**
- Koninklijk Huisarchief (KHA) in Den Haag*
 KHA G56 D09 - Notulenboek bestuur- en aandeel- houdersvergaderingen - 1885-1906
 KHA G56 D11 - Rekeningenboek - 1749-1906
 KHA G56 D12 - Staat van saldi - 1763-1905
- Streekarchief Noordoost Veluwe (SANOV) in Epe*
 SANOV, Oud archief Epe, inv.nr. 59 - Verpondings- cohier ambt Epe - 1663
 SANOV, Oud archief Epe, inv.nr. 59a - Verpondings- cohier ambt Epe - 1660
 SANOV, Oud archief Epe, inv.nr. 60 - Verpondings- cohier ambt Epe - 1664
 SANOV, Oud-archief Hattem, inv.nr. 730a - Schat- cedulen over het ambt Epe - 1624
 SANOV, Oud-archief Hattem, inv.nr. 730g - Schat- cedulen over het ambt Epe - 1644
- Via D. Schnieder, 2009 op www.hattem.nl*
 SANOV, Oud notarieel voor 1811 Epe, inv.nr. 910, microfiche 10/11
 SANOV Oud notarieel voor 1811 Epe, inv.nr. 914, microfiche 2/13
 SANOV, Oud notarieel voor 1811 Epe, inv.nr. 915, microfiche 4/6
 SANOV, Oud notarieel voor 1811 Epe, inv.nr. 917, microfiche 5/9
 SANOV, Oud notarieel voor 1811 Epe, inv.nr. 918, microfiche 3/9
 SANOV, Oud notarieel voor 1811 Epe, inv.nr. 918, microfiche 4/9
 SANOV, Oud notarieel voor 1811 Epe, inv.nr. 919, microfiche 4/7
 SANOV, Oud notarieel voor 1811 Epe, inv.nr. 922, microfiche 1/3